

Տեղեկագիր ԼԳԲՏԻ հարցերի վերաբերյալ

ԵՍՄԻՉՄԻ ԵՎ
ԱՆՃԱՆՈՒԹՈՂՈՒՄԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴԵՄ ԵՎՈՂՈՍԱԿԱՆ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂԳ
(ՈՍԵՀ)

ՈՍԵՀ ԲԱՐՏՈՒՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

European Commission
against Racism and Intolerance

ECRI
Commission européenne
contre le racisme et l'intolérance

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Ֆինդրում ենք հաշվի առնել, որ սույն փաստաթուղթը թարգմանություն է: Ռոտշակի վիճահարույց հարցերի դեպքում հղումը պետք է արվի փաստաթղթի բնագրային՝ անգլերեն և ֆրանսերեն տարբերակների վրա:

This document was translated with the support of the EU and Council of Europe regional project “Strengthening access to justice through non-judicial redress for victims of discrimination, hate speech and hate crimes in the Eastern Partnership”.

Մարտի 1, 2021 թ.

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԼԳԲՏԻ¹ ՀԱՐՑԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Սույն տեղեկագիրը պատրաստվել է ՌԱԵՇ քարտուղարության կողմից՝ ԼԳԲՏԻ հարցերով ՌԱԵՇ աշխատանքային խմբի հետ սերտ խորհրդակցությամբ²: Այն նպատակ ունի ներկայացնելու սեռական կողմնորոշման, գենդերային ինքնության և սեռական առանձնահատկությունների վերաբերյալ ՌԱԵՇ-ի հիմնական չափորոշիչները³:

Բովանդակություն

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	4
Իրավական դաշտ	5
Ընդհանուր սկզբունքներ.....	5
Քրեական իրավունք	5
Քաղաքացիական և վարչական իրավունք.....	5
Օրենսդրություն համատեղ կյանքի և ամուսնության մասին.....	6
Օրենսդրություն գենդերի ճանաչման և գենդերի փոփոխության վերաբերյալ.....	6
Օրենսդրություն ապաստանի մասին	6
Տվյալների հավաքագրում, հետազոտություն և քաղաքականության շրջանակ.....	7
Տվյալների հավաքագրում և հետազոտում	7
Ազգային ռազմավարություններ և գործողությունների պլաններ կամ ծրագրեր	7
Կանխարգելում	8
Իրազեկության բարձրացում	8
Կրթություն.....	8
Մասնագետների վերապատրաստում	9
Պաշտպանություն	10
Պատշաճ առողջապահության, ֆիզիկական անձեռնմխելիության և մարմնի ինքնավարության իրավունքներ.....	10
Հավաքների ազատության իրավունք.....	10
Հանրային և այլ իշխանությունների ու հաստատությունների պարտականությունները	10
Պետական մարմիններ	10
Խորհրդարաններ, քաղաքական կուսակցություններ և ղեկավարներ	11
Կրոնական կառույցներ.....	11
Լրատվամիջոցներ.....	11
Հետաքննություն, քրեական հետապնդում և դատավարական միջոցառումներ	12
Հավասարության հարցերով մարմիններ	13

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

- ՌԱԵՀ-ն անդրադառնում է ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ անհանդուրժողականությանն ու խտրականությանը երկրների մշտադիտարկման իրականացման համատեքստում 2013 թվականից ի վեր, երբ նախաձեռնեց իր կողմից երկրների մշտադիտարկման հինգերորդ փուլը⁴: Եվրոպայի խորհրդի շրջանակներում ՌԱԵՀ-ին խրախուսվել էր այդ հարցի դիտարկումն այն բանից հետո, երբ 2010 թվականի մարտին Նախարարների կոմիտեն ընդունեց [Մեռական կողմնորոշման կամ գենդերային ինքնության հիմքով խտրականության դեմ պայքարի միջոցառումների վերաբերյալ անդամ պետություններին ուղղված իր CM/Rec\(2010\)5 հանձնարարականը](#): ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ անհանդուրժողականության և խտրականության դեմ պայքարում ՌԱԵՀ-ն օգտվել է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի զարգացող նախադեպային իրավունքից՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի մեկնաբանությամբ, Նախարարների կոմիտեի հանձնարարականներից և Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի բանաձևերից: Այն նաև պատշաճ կերպով հաշվի է առել Մարդու իրավունքների հանձնակատարի համապատասխան հանձնարարականները և Սոցիալական իրավունքների եվրոպական կոմիտեի որոշումները:
- ՌԱԵՀ-ն, սակայն, չի սահմանափակվել միայն նշված աղբյուրներով, քանի որ նրա դերը նաև վերանայումն ու ուշադրության բևեռումն է փոքրամասնությունների, այդ թվում և ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ խտրականության, բացառման կամ նույնիսկ հետապնդումների հանգեցնող քաղաքականության ու գործելակերպի վրա, ինչպես նաև առաջարկություններ անելը, թե ինչպես վերջ տալ նման գործելակերպին և պաշտպանել անհանդուրժողականությունից ու խտրականությունից:
- Սույն տեղեկագիրը, որը հիմնված է ՌԱԵՀ-ի կողմից անդամ երկրներ մշտադիտարկման այցերի արդյունքում տրված հանձնարարականների վրա, պետք է դիտվի որպես ընթացիկ աշխատանք և չհամարվի սպառիչ, քանի որ հաջորդ տարիներին ՌԱԵՀ-ի առջև կարող են ծառանալ նորանոր խնդիրներ՝ մասնավորապես, պայմանավորված նոր տեխնոլոգիաներով և այլ զարգացումներով, որոնք կպահանջեն նոր արձագանք: Բացի դրանից, ՌԱԵՀ-ի հանձնարարականները չպետք է անջատ դիտարկվեն Եվրոպայի խորհրդի և այլ համապատասխան միջազգային չափանիշներից⁵:
- Պետք է նաև հաշվի առնել, որ ՌԱԵՀ-ի հանձնարարականների ներկայացման ճշգրիտ բնույթը և իրավական ենթատեքստերն ու քաղաքականության ոլորտները կարող են էապես տարբեր լինել՝ կախված խնդրո առարկա երկրներում տիրող հանգամանքներից և ԼԳՖՏԻ համայնքի տվյալ հատվածից:

Իրավական դաշտ

Ընդհանուր սկզբունքներ

1. Իշխանությունները պետք է ձեռնարկեն համապատասխան օրենսդրական միջոցառումներ՝ հստակ այն ուղերձը հղելու համար, որ ԼԳԲՏԻ անձանց նկատմամբ անհանդուրժողականությունն անընդունելի է մասնավորապես օրենսդրական կամ գործող օրենսդրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու առաջարկություններ ներկայացնելով Խորհրդարան՝ օրենսդրորեն ամրագրելու համար ԼԳԲՏԻ անձանց հավասարությունն ու արժանապատվությունը կյանքի բոլոր ոլորտներում⁶:

Քրեական իրավունք

2. Համաձայն ՌԱԵՀ-ի Ընդհանուր քաղաքականության թիվ 7 հանձնարարականի՝ սեռական կողմնորոշման, գենդերային ինքնության և սեռական առանձնահատկությունների հիմքերը պետք է հստակորեն ներառվեն ռասիզմի և անհանդուրժողականության դեմ պայքարին ուղղված քրեաիրավական դրույթներում: Այդ առնչությամբ քրեական օրենսդրությունը պետք է նախատեսի արդյունավետ, համաչափ և տարհամոզիչ պատժամիջոցներ: Այն նաև պետք է քրեական հանցագործություն համարի սեռական կողմնորոշման կամ գենդերային ինքնության (կամ սեռական առանձնահատկությունների) պատճառով անձի կամ անձանց խմբի նկատմամբ հրապարակային վիրավորանքները, հրապարակային զրպարտությունն ու սպառնալիքները: Ավելին, այն պետք է հստակորեն նախատեսի, որ ԼԳԲՏԻ-ֆոբիկ շարժառիթը ծանրացուցիչ հանգամանք է ցանկացած սովորական հանցագործության համար⁷:
3. Ատելություն սերմանող խոսքին առնչվող քրեական օրենսդրությունը իբրև արգելված հիմքեր պետք է ներառի նաև սեռական կողմնորոշումը, գենդերային ինքնությունը և սեռական առանձնահատկությունները: Նման օրենսդրություն ընդունելիս կամ փոփոխելիս իշխանությունները պետք է առաջնորդվեն ՌԱԵՀ-ի Ընդհանուր քաղաքականության թիվ 7 և 15 հանձնարարականներով⁸:

Քաղաքացիական և վարչական իրավունք

4. Խտրականության և ատելություն սերմանող խոսքի դեմ պայքարի քաղաքացիական և վարչական օրենսդրությունն ու օրենքները պետք է սեռական կողմնորոշումը, գենդերային ինքնությունը և սեռական առանձնահատկությունները ներառեն որպես արգելված հիմքեր⁹: Այդ համատեքստում, իշխանությունները պետք է ոգեշնչվեն ՌԱԵՀ-ի ընդհանուր քաղաքականության թիվ 7 և 15 հանձնարարականներից¹⁰:
5. Իշխանությունները պետք է օրենքում ներառեն ապացուցման բեռը կիսելու սկզբունքը, երբ սեռական կողմնորոշման, գենդերային ինքնության և սեռական առանձնահատկությունների հիմքերով խտրականության գանգատներ են ներկայացվում քաղաքացիական կամ վարչական դատարաններ¹¹:

Օրենսդրություն համատեղ կյանքի և ամուսնության մասին

6. Իշխանությունները պետք է ապահովեն օրենսդրական այնպիսի դաշտ, որը թույլ է տալիս պաշտոնապես և իրավաբանորեն ճանաչել և պաշտպանել համասեռական զույգերի հարաբերությունները՝ առանց որևէ տեսակի խտրականության՝ հասցեագրելու սոցիալական այն իրականությանն առնչվող գործնական խնդիրները, որում վերջիններս ապրում են: Իշխանությունները պետք է ուսումնասիրեն, թե ամուսնացած և համասեռական զույգերին վերաբերող կանոնակարգումների միջև տարբերությունների համար արդյոք առկա է օբյեկտիվ և ողջամիտ արդարացում, և վերացնեն չհիմնավորված այդ տարբերությունները¹²:

Օրենսդրություն գենդերի ճանաչման և գենդերի փոփոխության վերաբերյալ

7. Իշխանությունները պետք է ընդունեն օրենսդրություն, որով հստակ կկարգավորվի տրանսգենդեր անձանց անվան և գենդերի փոփոխությունը, և հաստատեն գենդերի փոփոխության ընթացակարգերի ու դրանց պաշտոնական ճանաչման համար հստակ ուղեցույցներ՝ առաջնորդվելով Եվրոպայի խորհրդի համապատասխան չափանիշներով: Այդ օրենսդրությունը պետք է երաշխավորի անձի գենդերի փոփոխության իրավական լիարժեք ճանաչումը և թույլ տա արագ, թափանցիկ ու մատչելի կերպով կատարել գենդերային, ներառյալ՝ գենդերային նշիչների (մարկերներ) փոփոխություններ անձնական փաստաթղթերում (այդ թվում՝ անձը հաստատող փաստաթղթերում, կրթական դիպլոմներում և աշխատանքային վկայագրերում)՝ առանց սեռափոխության վիրահատության պահանջի: Նույն կերպ, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքին և Սոցիալական իրավունքների եվրոպական կոմիտեի համապատասխան որոշումներին համահունչ, օրենսդրության մեջ, որը նախատեսում է մարդկանց ճանաչումը նրանց սկզբնապես գրանցված սեռից տարբեր սեռով, որպես իրավական ճանաչման նախապայման որևէ այնպիսի պահանջ չպետք է ներառվի, ինչպիսին է՝ սեռափոփոխության վիրահատությունը, ծանր հորմոնալ բուժումը, ստերոիդները, ամուսնալուծությունը կամ հոգեբուժական ծավալուն հետազոտությունը¹³:

8. Նման օրենսդրություն մշակելիս իշխանությունները պետք է ներգրավեն LGBTF անձանց ներկայացնող կազմակերպությունների և հաշվի առնեն հավասարության հարցերով մարմինների տեսակետները¹⁴:

Օրենսդրություն ապաստանի մասին

9. Իշխանություններն իրենց օրենսդրությունը պետք է այնպես փոփոխեն, որ յուրաքանչյուր ոք, ով իր սեռական կողմնորոշման կամ գենդերային ինքնության (կամ սեռական առանձնահատկությունների) պատճառով իր ծագման երկրում հետապնդման զոհ դառնալու վտանգի տակ է, կարողանա փախստականի կարգավիճակ ստանալ¹⁵:

Տվյալների հավաքագրում, հետազոտություն և քաղաքականության շրջանակ

Տվյալների հավաքագրում և հետազոտում

10. Իշխանությունները պետք է ԼԳՖՏԻ համայնքի անդամների նկատմամբ խտրականության կամ անհանդուրժողականության, այդ թվում և համայնքի հանդեպ ատելությանը պայմանավորված հանցագործությունների վերաբերյալ տվյալների հավաքագրման համապարփակ և հուսալի համակարգ ստեղծեն: Հավաքագրված տվյալները պետք է ներառեն ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ ատելություն սերմանող խոսքի և բռնության՝ ուստիկանություն հաղորդված դեպքերի ցանկացած կողմնակալ շարժառիթ, ինչպես նաև դատական մարմինների արձագանքը, և այդ տվյալները պետք է մատչելի լինեն հանրությանը: Այս հարցում նրանք կարող են հենվել նաև հավասարության հարցերով մարմինների, իրավապաշտպան այլ հաստատությունների և համապատասխան ՀԿ-ների փորձառության վրա և ակտիվ միջոցներ ձեռնարկել ատելություն սերմանող խոսքի թերհաղորդման խնդիրը լուծելու համար՝ ոգեշնչվելով ՌԱԵՀ-ի ընդհանուր քաղաքականության թիվ 15 հանձնարարականից¹⁶:
11. Իշխանությունները պետք է հետազոտություններ/հարցումներ իրականացնեն ԼԳՖՏԻ անձանց, նրանց կյանքի պայմանների, ինչպես նաև խտրականության և անհանդուրժողականության վերաբերյալ, որոնց գոհը կարող են դառնալ այդ անձինք՝ միաժամանակ պահպանելով գաղտնիության, իրազեկված համաձայնության և իբրև որոշակի խմբի անդամ՝ այդ անձանց կամավոր ինքնանույնականացման սկզբունքի հանդեպ հարգանքը¹⁷:

Ազգային ռազմավարություններ և գործողությունների պլաններ կամ ծրագրեր

12. Իշխանությունները ԼԳՖՏԻ համայնքը ներկայացնող կազմակերպությունների հետ միասին պետք է կազմեն, ընդունեն և իրականացնեն ազգային ռազմավարություն և/կամ գործողությունների պլան (կամ համապարփակ ծրագիր), որի նպատակն է ապահովել, որ ԼԳՖՏԻ անձինք կարողանան ապրել այլոց հետ հավասար պայմաններում: ԼԳՖՏԻ անձանց համար ռազմավարությունը և/կամ գործողությունների պլանը կամ ծրագիրը, որը պետք է ընդունվի կա մ որպես առանձին քաղաքականության փաստաթուղթ, կամ խտրականության դեմ պայքարի ազգային ռազմավարության կամ ծրագրի մաս, պետք է ներառի ԼԳՖՏԻ անձանց խտրականությունից, ատելություն սերմանող խոսքից և բռնությունից պաշտպանելու նպատակները բարձրացնելով նրանց կյանքի պայմանների մասին իրազեկվածությունը, խթանելով ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ ըմբռնումը և իրականություն դարձնելով նրանց հավասար վերաբերմունքի իրավունքը կյանքի բոլոր, ներառյալ կրթության, զբաղմունքի և առողջապահության ոլորտներում: Այդ միջոցառումը պետք է ոգեշնչվի Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի CM/Rec (2010) 5 հանձնարարականից ու առկա այլ ծրագրերից և պատշաճ կերպով ֆինանսավորվի: Կարող է ստեղծվել ԼԳՖՏԻ հիմնահարցերի վերաբերյալ միջգերատեսչական աշխատանքային խումբ՝ ապահովելու համար

իրավասու մարմինների միջև համակարգումը, ԼԳՖՏԻ ՀԿ-ների հետ կանոնավոր շփումները և գործողությունների ծրագրի բոլոր նախագծերի արագ իրականացումը¹⁸:

13. Անհրաժեշտության դեպքում, իշխանությունները պետք է սաստկացնեն իրենց արձագանքներն ընդդեմ ԼԳՖՏԻ անձանց թիրախավորող ատելություն սերմանող խոսքի՝ հատուկ միջգերատեսչական աշխատանքային խմբին վստահելելով այդ կապակցությամբ համապարփակ ռազմավարության մշակումը: Այդ խմբի մեջ պետք է ընդգրկվեն համապատասխան մարմինները, հավասարության հարցերով մարմինները և քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունները՝ ներառյալ ԼԳՖՏԻ համայնքի և, հնարավորության սահմաններում, լրատվամիջոցների ներկայացուցիչներ: Այդ ռազմավարությունը պետք է արդյունավետ օգտագործի ՌԱԵՀ-ի ընդհանուր քաղաքականության թիվ 15 հանձնարարականը¹⁹:

Կանխարգելում

Իրազեկության բարձրացում

14. Իշխանությունները հավասարության հարցերով մարմնի (մարմինների) և քաղաքացիական հասարակության համապատասխան խմբերի հետ համատեղ պետք է կազմակերպեն իրազեկման լայնածավալ արշավներ՝ հասարակության բոլոր շերտերին տեղեկացնելու և իրազեկելու համար ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ ատելություն սերմանող խոսքի և խտրականության արգելքի մասին, այդ ոլորտում առկա իրավական դրույթների ու իրավունքների և նմանօրինակ խոսքի դեպքերի մասին հաղորդելու ու բողոք ներկայացնելու ընթացակարգի մասին²⁰:
15. Իրազեկության բարձրացման միջոցառումները պետք է ներառեն քրեական օրենսդրության համապատասխան դրույթների մասին հասարակության լայն շրջանակներին իրազեկող գործողություններ: Իշխանությունները պետք է նաև նոր ժամանած ներգաղթյալների ներածական դասընթացներում ներառեն ԼԳՖՏԻ-ֆոբիան լուսաբանող մոդուլներ՝ այնպիսի եղանակով, որ խուսափեն խարանդումից²¹:

Կրթություն

16. Դպրոցական, բուհական և մասնագիտական կրթության ուսումնական ծրագրերը պետք է վերանայվեն, որպեսզի պարունակեն ԼԳՖՏԻ խնդիրների վերաբերող բաժին՝ ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ դրսևորվող անհանդուրժողականության և խտրականության տեսանկյունից²²:
17. Իշխանությունները, ԼԳՖՏԻ համայնքի հետ խորհրդակցելով, պետք է նաև միջոցառումներ իրականացնեն կրթության մեջ փոխադարձ հանդուրժողականության ու հարգանքի խթանման ուղղությամբ՝ անկախ սեռական կողմնորոշումից, գենդերային ինքնությունից ու սեռական առանձնահատկություններից: Այս միջոցառումները պետք է ուղղված լինեն կրթության ոլորտում ԼԳՖՏԻ աշակերտների և ուսանողների հալածանքի (bullying) դեմ՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով դասագրքերի վերանայմանը՝ ԼԳՖՏԻ հիմնահարցերի վերաբերյալ իրազեկվածությունը

բարձրացնելու և ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ կարծրատիպերի ու նախապաշարմունքների դեմ արդյունավետ պայքարելու համար: Իշխանությունները պետք է նաև բոլոր աշակերտներին և ուսանողներին տրամադրեն անհրաժեշտ տեղեկատվություն, պաշտպանություն և աջակցություն, որպեսզի նրանք կարողանան ապրել առանց վախի ու մտահոգության՝ անկախ իրենց սեռական կողմնորոշումից, գենդերային ինքնությունից կամ սեռական առանձնահատկություններից²³: Նրանք նաև պետք է վերացնեն երեխաներին համասեռամոլության մասին տեղեկություններ տրամադրելու ցանկացած իրավական արգելք^{24,25}:

18. Իշխանությունները պետք է ապահովեն, որ բոլոր դպրոցներին խրախուսվի կիրառելու ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ միջադեպերի, այդ թվում նաև հալածանքի կանխարգելման, մշտադիտարկման և դրանց արձագանքման քաղաքականություն՝ աշակերտների, ուսուցիչների ու ծնողների համար ուղեցույցներով: Իշխանությունները հալածանքի դեմ ընդհանուր գործողություններից պետք է անցում կատարեն դեպի խոցելի համայնքների անդամների (ինչպիսիք են՝ ԼԳՖՏԻ երեխաներն ու երիտասարդները) հալածանքի դեմ խմբային հատուկ մոդուլների մշակման ու իրականացման: Այս հարցում իշխանությունները պետք է ոգեշնչվեն ներառական կրթության վերաբերյալ ՌԱԵՇ-ի Ընդհանուր քաղաքականության թիվ 10 հանձնարարականից և ապահովեն իրենց գործողությունների կապը ԼԳՖՏԻ անձանց համար ներկա և ապագա գործողությունների ազգային ծրագրերի հետ²⁶:

Մասնագետների վերապատրաստում

19. Ուսուցիչները պետք է վերապատրաստվեն, թե ինչպես արձագանքել ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ անհանդուրժողականությանն ու խտրականությանը, խթանել դպրոցներում ԼԳՖՏԻ աշակերտների նկատմամբ ըմբռնումն ու հարգանքը և կանխել հալածանքը: Այդ նպատակով հարկավոր է պատրաստել համապատասխան ուսումնական նյութ²⁷:
20. Իրավապահ մարմինների ծառայողները, դատախազներն ու դատավորները պետք է ԼԳՖՏԻ անձանց դեմ ստեղծություն սերմանող խոսքի և ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ ստեղծության հիմքով հանցագործությունների վերաբերյալ համապատասխան դասընթացներ անցնեն: Համագործակցող գործընկերներն այդ դասընթացներում պետք է ներգրավեն նաև հավասարության հարցերով մարմիններին և ԼԳՖՏԻ համայնքին: Անհրաժեշտ է իրականացնել նաև ազդեցության գնահատումներ՝ դասընթացների արդյունավետությունը գնահատելու համար և, անհրաժեշտության դեպքում, լրամշակել դրանք²⁸:
21. ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ ստեղծություն սերմանող խոսքի դեմ պայքարելու իրավական և այլ չափանիշների վերաբերյալ համապատասխան վերապատրաստման դասընթացներ պետք է տրամադրվեն լրատվամիջոցների մասնագետներին²⁹:
22. ԼԳՖՏԻ խնդիրների վերաբերյալ աշխատանքային վերապատրաստման ծրագրեր պետք է մշակվեն բոլոր այլ համապատասխան մասնագետների (ներառյալ առողջապահության ոլորտի մասնագետների) համար³⁰:

Պաշտպանություն

Պատշաճ առողջապահության, ֆիզիկական անձեռնմխելիության և մարմնի ինքնավարության իրավունքներ

- 23. ԼԳԲՏԻ համայնքի որոշ հատվածներ կարող են ունենալ բժշկական հատուկ կարիքներ, ինչպիսին է հորմոնալ թերապիայի և սեռափոխության վիրահատությունների մատչելիությունը, ինչպես նաև հատուկ իրավունքներ, ինչպիսիք են՝ գենդերի իրավական ճանաչման իրավունքը, ֆիզիկական և մարմնի ինքնավարության իրավունքը, որոնց մերժումը կամ որոնցից զրկելը կարող է հանգեցնել խտրականության:
- 24. Իշխանությունները պետք է ապահովեն, որ տրանսգենդեր անձանց համար հասանելի լինի սեռափոխության բուժումը, և դրա ծախսերը փոխհատուցվեն հանրային բժշկական ապահովագրության ծրագրերով³¹:
- 25. Միջսեռական (intersex) երեխաների ֆիզիկական անձեռնմխելիության և մարմնի ինքնավարության իրավունքը պետք է արդյունավետորեն պաշտպանված լինի: Բժշկական առումով անհարկի սեռական «նորմալացնող» վիրաբուժությունը և այդ տեսակի մյուս բուժումները պետք է արգելվեն այնքան ժամանակ, քանի դեռ երեխան ի վիճակի չէ անձամբ մասնակցելու որոշմանը՝ ելնելով ինքնորոշման իրավունքից և ազատ ու իրազեկված համաձայնության սկզբունքից: Եթե դա արդեն արված չէ, իշխանությունները պետք է արագ օրենսդրություն ընդունեն, որով կարգելվեն միջսեռական անձանց անհարկի վիրահատություններն ու թերապիաները: Նրանք պետք է ստեղծեն նաև հասանելիության ցածր շեմ ունեցող ծառայություններ, որոնք խորհրդատվություն և օգնություն են տրամադրում միջսեռական անձանց ու նրանց ծնողներին³²:

Հավաքների ազատության իրավունք

- 26. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքին համահունչ՝ իշխանությունները պետք է ապահովեն, որ ԼԳԲՏԻ անձանց և ակտիվիստների ու աջակիցների հավաքների ազատության իրավունքը հարգվի³³:

Հանրային և այլ իշխանությունների ու հաստատությունների պարտականությունները

Պետական մարմիններ

- 27. Իրավասու մարմինները պետք է հրապարակային հայտարարություններ անեն՝ դատապարտելով ԼԳԲՏԻ-ֆոբիկ ատելություն սերմանող խոսքը: Նրանք պետք է նաև խրախուսեն ու խթանեն հանրային գործիչների՝ ԼԳԲՏԻ անձանց նկատմամբ ատելություն սերմանող խոսքին հակադարձող խոսքը: Նրանք պետք է խրախուսեն հանրային գործիչների արագ արձագանքները, որոնք նույնպես միտված են ամրապնդելու այն արժեքները, որոնց սպառնում է նման խոսքը³⁴:

Խորհրդարաններ, քաղաքական կուսակցություններ և ղեկավարներ

28. Բոլոր մակարդակների խորհրդարանները պետք է ունենան վարքագծի/էթիկայի կանոնագիրք, որն արգելում և պատժում է ԼԳԲՏԻ-ֆոբիկ դիսկուրսն ու վիրավորանքները³⁵:
29. Բոլոր կողմերի քաղաքական բոլոր կուսակցություններն ու քաղաքական առաջնորդները պետք է վճռական կեցվածք որդեգրեն ԼԳԲՏԻ անձանց նկատմամբ անհանդուրժողական դիսկուրսի դեմ, իրենց անդամներին ու ներկայացուցիչներին հրահանգեն զերծ մնալ անհատների կամ անձանց խմբի նկատմամբ սեռական կողմնորոշման, գենդերային ինքնության կամ սեռական առանձնահատկությունների հիմքով նվաստացուցիչ մեկնաբանություններից և փոխարենը, վիրավորական արտահայտություններ հնչելու դեպքում, իրենք հանդես գան հակադարձ խոսքով³⁶:

Կրոնական կառույցներ

30. Իշխանությունները պետք է կրոնական կառույցների ղեկավարության հետ քննարկեն այն ուղիները, որոնցով այդ կառույցները կարող են իրենց բարոյական դիրքն օգտագործել ԼԳԲՏԻ անձանց նկատմամբ ատելություն սերմանող խոսքը կանխելու և դրա դեմ պայքարելու համար (և ապահովեն, որ նրանց ներկայացուցիչները հարգանքով վերաբերվեն տարբեր հայացքներ ունեցողներին և զերծ մնան նվաստացուցիչ մեկնաբանություններից)³⁷:

Լրատվամիջոցներ

31. Պահպանելով լրատվամիջոցների անկախության հանդեպ հարգանքի սկզբունքը՝ իշխանությունները պետք է ստեղծեն արդյունավետ կարգավորիչ մարմիններ, որոնք կկարողանան մշտադիտարկել ԼԳԲՏԻ-ֆոբիկ ատելություն սերմանող խոսքի դեպքերը տպագիր մամուլում, աուդիո և աուդիո-վիզուալ լրատվական ծառայություններում, ինչպես նաև համացանցային ծառայություններում: Իշխանությունները լրատվամիջոցների ծառայությունների կարգավորիչ մարմիններին պետք է ընձեռեն ԼԳԲՏԻ-ֆոբիկ ատելություն սերմանող խոսքի և դրան առնչվող լրագրողական մասնագիտական ստանդարտների ու էթիկայի խախտումների դեպքում նախազգուշացումներ տալու կամ ներողություն պահանջելու հնարավորություն: Նրանք պետք է տեղեկությունների փոխանակման համակարգ ստեղծեն, որի միջոցով լրատվամիջոցների ծառայությունների կարգավորիչ մարմինները դատախազներից ու դատարաններից տեղեկատվություն կստանան իրենց ուղարկած գործերի վերաբերյալ, որպեսզի կարգավորիչ մարմինները հնարավորություն ունենան բարելավելու և օպտիմալացնելու լրատվամիջոցների մշտադիտարկման իրենց գործունեությունը³⁸:
32. Իշխանությունները պետք է վերանայեն լրատվամիջոցների հետ իրենց պայմանագրերը և, այն դեպքերում, երբ հայտնի է դառնում, որ լրատվամիջոցները զբաղվում են ԼԳԲՏԻ-ֆոբիկ ատելություն սերմանող խոսքով, չեղարկեն կամ չերկարաձգեն դրանք, ինչպես նաև ապահովեն, որ

ապագա պայմանագրերը պարունակեն դրույթ, որով նախատեսվի, որ ատելություն սերմանող խոսքը կհանգեցնի պայմանագրի լուծման³⁹:

33. Ատելություն սերմանող խոսքի կանխարգելման համար անհրաժեշտ է իրականացնել լրատվամիջոցներում անցած նախաձեռնությունների գնահատում՝ նպատակ ունենալով հիմնվելու առկա ջանքերի վրա և ընդլայնելու լավ պրակտիկան⁴⁰:

Հետաքննություն, քրեական հետապնդում և դատավարական միջոցառումներ

34. ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ ատելություն սերմանող խոսքի դեպքերը պետք է ամբողջությամբ հետաքննվեն և, անհրաժեշտության դեպքում, արդյունավետ կերպով ենթարկվեն քրեական հետապնդման⁴¹:

35. ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ բռնության դեպքերում իշխանությունները պետք է ապահովեն, որ կողմնակալ շարժառիթի հնարավոր առկայությունը սկզբից նեթ դառնա հետաքննության բաղկացուցիչ մաս, մասնավորապես՝ հստակ ցուցումներ տրամադրելով ոստիկանության ծառայություններին, և նրանք պետք է ապահովեն, որ դատական գործընթացների սկզբից նեթ հաշվի առնվի այդ շարժառիթը: Ոստիկանությունը պետք է մանրակրկիտ ուսումնասիրի ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ բռնության բոլոր դեպքերը, մասնավորապես՝ ամբողջովին հաշվի առնելով սովորական հանցագործություններում ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ ցանկացած շարժառիթ: Դատախազության ծառայությունները պետք է ապահովեն, որ հետաքննություն սկսվի ԼԳՖՏԻ անձանց նկատմամբ բռնության բոլոր դեպքերում, մասնավորապես, երբ առկա են ծանրացնող հանգամանքների վերաբերյալ քրեական օրենսդրության դրույթների հնարավոր կիրառության փաստեր: Ոստիկանությունը և դատախազությունը պետք է նաև ընդունեն պարտադիր ուղեցույցներ նման հանցագործությունների գրանցման և քննության վերաբերյալ⁴²:

36. Իշխանությունները (ինչպես, օրինակ, ոստիկանությունը և դատախազությունը) ռասիստական և ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ միջադեպերի դեմ պայքարի համար պետք է ստեղծեն հատուկ ստորաբաժանումներ: Ոստիկանության կազմում նման ստորաբաժանումներ հիմնելիս իշխանությունները պետք է փորձագիտական խորհրդատվություն ստանան հավասարության հարցերով մարմիններից, համապատասխան ՀԿ-ներից և միջազգային կազմակերպություններից⁴³:

37. Իշխանությունները պետք է քայլեր ձեռնարկեն՝ ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ միջադեպերի տուժողներին և վկաներին խրախուսելու համար, որ նման դեպքերը հաղորդվեն: Իշխանությունները թերհաղորդումների խնդրի լուծման նպատակով պետք է վստահություն ամրապնդող միջոցներ ձեռնարկեն՝ խթանելով ոստիկանության ու ԼԳՖՏԻ համայնքի միջև համագործակցությունը: Ոստիկանության բոլոր ծառայողներին պետք է հստակ ցուցումներ տրվեն, որ ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ բռնության մասին հաղորդելու համար ոչ մի վճար չպիտի գանձվի. տուժողները միշտ պետք է համապատասխանաբար տեղեկացվեն: Իշխանությունները պետք է նաև խթանեն ԼԳՖՏԻ համայնքի և ոստիկանության անդամների միջև ամուր երկխոսությունը՝ նպաստելու համար ԼԳՖՏԻ-ֆոբիկ բռնության մասին

հաղորդմանը: Նրանք պետք է ստեղծեն երկխոսություն (ինչպիսիք են՝ կանոնավոր հանդիպումները կամ կլոր սեղանները) ԼԳԲՏԻ քաղաքացիական հասարակության խմբերի հետ, որպեսզի ապահովեն, որ հաղորդվի ատելություն սերմանող խոսքի յուրաքանչյուր դեպք: Նման համագործակցությունը կարող է ներառել նաև ԼԳԲՏԻ հարցերով կոնտակտային անձանց կամ ԼԳԲՏԻ-ֆոբիկ խնդիրների համար պատասխանատուների հավաքագրումը ոստիկանության և դատախազության բոլոր շրջանների ծառայություններում: Այդ կոնտակտային անձինք կամ պատասխանատուները պետք է աշխատեն համատեղ՝ որպես ցանց՝ արդյունավետ հաղորդակցություն պահպանելով ոստիկանության և դատախազության ծառայությունների կոնտակտային անձանց միջև⁴⁴:

- 38. Իշխանությունները պետք է ստեղծեն ոստիկանության բողոքների անկախ ծառայություն, որը, ի թիվս այլնի, կստանձնի իրավապահ մարմինների ծառայողների կողմից ԼԳԲՏԻ-ֆոբիկ բռնության կամ վատ վերաբերմունքի մեղադրանքների հետաքննությունը⁴⁵: Նրանք նաև պետք է ապահովեն, որ «հասարակական բարքերի պաշտպանություն» հասկացությունը չգործածվի ԼԳԲՏԻ անձանց նկատմամբ ատելության սադրումն արդարացնելու կամ անտեսելու համար⁴⁶:

Հավասարության հարցերով մարմիններ

- 39. «Ազգային մակարդակում ռասիզմի և անհանդուրժողականության դեմ պայքարի հավասարության հարցերով մարմինների վերաբերյալ ՌԱԵՀ Ընդհանուր քաղաքականության թիվ 2 (վերանայված) հանձնարարականի» ([ECRI General Policy Recommendation N°2 \(revised\) on Equality Bodies to combat racism and intolerance at national level](#)) համաձայն՝ հավասարության հարցերով մարմինների (հակախտրական անկախ մարմիններ) մանդատները պետք է ընդգրկեն սեռական կողմնորոշման, գենդերային ինքնության և սեռական առանձնահատկությունների հիմքերով խտրականությունը⁴⁸: Այդ համատեքստին վերաբերելի է նաև «Ռասիզմի և ռասայական խտրականության դեմ պայքարի ներպետական օրենսդրության վերաբերյալ ՌԱԵՀ Ընդհանուր քաղաքականության թիվ 7 (վերանայված) հանձնարարականը» ([ECRI's General Policy Recommendation N°7 \(revised\) on national legislation to combat racism and racial discrimination](#))⁴⁹:

¹ Տերմինաբանության համար սահմանումները տե՛ս հետևյալ տեղում. [Council of Europe Commissioner for Human Rights 2011](#):

² ԼԳԲՏԻ հարցերով աշխատանքային խումբն ստեղծվել է 2020 թ. հուլիսին՝ ՌԱԵՀ-ի Ճանապարհային քարտեզի համաձայն հետագա տարիների համար Ընդհանուր քաղաքականության հանձնարարականը կազմելու նպատակով: 2020 թ. դեկտեմբերի 4-ի դրությամբ, Աշխատանքային խումբը կազմված է հետևյալ անդամներից. Մայքլ ՖԱՐԵԼ (ՌԱԵՀ անդամ Իռլանդիայի գծով), Դոմենիկա ԳԻԴԵԻ ԲԻԴՈՒ (ՌԱԵՀ անդամ Նիդերլանդների գծով), Մարին ԳՈՒԲԻՆ (ՌԱԵՀ անդամ Մոլդովայի Հանրապետության գծով), Քրիստիան ԺՈՒԲՍ (ՌԱԵՀ անդամ Ռումինիայի գծով), Նեժա ԿՈԳՈՎՇԵԿ ՇԱԼԱՍՈՆ (ՌԱԵՀ անդամ Սլովենիայի գծով), Մարիա Դանիելա ՄԱՐՈՒԴԱ (ՌԱԵՀ անդամ Հունաստանի գծով), Էլենա ՄԻՉԱՅԼՈՎԱ ՍՏՐԱՏԻԼԱՏԻ (ՌԱԵՀ անդամ Հյուսիսային Մակեդոնիայի գծով), Կրիստինա ՊԱՐՎԱԼՈՍ (ՌԱԵՀ անդամ Սան Մարինոյի գծով) և Ասլակ ՄԻՍԵ (ՌԱԵՀ անդամ Նորվեգիայի գծով):

³ Ինչպես արտացոլված է ՌԱԵՀ հինգերորդ և վեցերորդ մշտադիտարկման շրջափուլերի ներքո ՌԱԵՀ-ի երկրի գեկույցներում պարունակվող հանձնարարականներում:

⁴ ՌԱԵՀ-ն ԼԳԲՏ անձանց նկատմամբ խտրականությունն ու անհանդուրժողականությունն սկսել է քննել երկրների մշտադիտարկման իր հինգերորդ շրջափուլում (2013-2018 թթ.), իսկ միջսեռական անձանց նկատմամբ մշտադիտարկման իր վեցերորդ շրջափուլում: Տե՛ս նաև [Sexual orientation, gender identity and sex characteristics \(coe.int\)](https://rm.coe.int/sexual-orientation-gender-identity-and-sex-characteristics-coe-int/):

⁵ ՌԱԵՀ-ի 25^{-րդ} տարեկիցի կապակցությամբ 2019 թ. սեպտեմբերին հրատարակած իր ճանապարհային քարտեզում ՌԱԵՀ-ը հայտնում է ԼԳԲՏՒ անձանց նկատմամբ անհանդուրժողականության և խտրականության դեմ պայքարի նոր Ընդհանուր քաղաքականության հանձնարարականի մշակման մտադրությունը (8^{-րդ} պարբերություն, հասանելի է հետևյալ տեղում. <https://rm.coe.int/ru-ua-roadmap-final-version-/168097e13d>):

⁶ ԼԳԲՏ անձանց վերաբերյալ ՌԱԵՀ երկրների զեկույցների հանձնարարականների կազմում (հինգերորդ մշտադիտարկման շրջափուլ). <https://rm.coe.int/5th-cycle-ru-ua-recommendations-on-lgbt-issues/16809e7b66>, §§ 176-180:

⁷ ԼԳԲՏ անձանց վերաբերյալ ՌԱԵՀ երկրների զեկույցների հանձնարարականների կազմում (հինգերորդ մշտադիտարկման շրջափուլ). <https://rm.coe.int/5th-cycle-ru-ua-recommendations-on-lgbt-issues/16809e7b66>, §§ 1-25; 190-197:

⁸ Նույն տեղում, §§ 82-89:

⁹ Նույն տեղում, §§ 26-33; 181-189:

¹⁰ Նույն տեղում, §§ 82-89:

¹¹ Նույն տեղում, § 154:

¹² Նույն տեղում, §§ 222-232:

¹³ Նույն տեղում, §§ 198-220; ՌԱԵՀ-ի 5^{-րդ} շրջափուլի մշտադիտարկման զեկույցը Սերբիայի վերաբերյալ, §100; ՌԱԵՀ-ի 6^{-րդ} շրջափուլի մշտադիտարկման զեկույցը Չեխիայի Հանրապետության վերաբերյալ, §14: Այդ առնչությամբ, տե՛ս, (Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան (ՄԻԵԴ) (2020), [Gender Identity issues, fact sheet](https://rm.coe.int/gender-identity-issues-fact-sheet/), ՄԻԵԴ, [A. P., Garçon and Nicot v. France](https://rm.coe.int/a-p-garçon-and-nicot-v-france/) զանգատներ թիվ [79885/12](https://rm.coe.int/79885/12), [52471/13](https://rm.coe.int/52471/13) և [52596/13](https://rm.coe.int/52596/13), վճիռ (6.4.2017), Սոցիալական իրավունքների եվրոպական կոմիտե 2018: [Transgender Europe and ILGA-Europe v. the Czech Republic](https://rm.coe.int/transgender-europe-and-ilga-europe-v-the-czech-republic/) § 89 և Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի բանաձև թիվ [CM/ResChS\(2018\)9](https://rm.coe.int/cm/resch20189/):

¹⁴ ԼԳԲՏ անձանց վերաբերյալ ՌԱԵՀ երկրների զեկույցների հանձնարարականների կազմում (հինգերորդ մշտադիտարկման շրջափուլ). <https://rm.coe.int/5th-cycle-ru-ua-recommendations-on-lgbt-issues/16809e7b66>, §§ 206:

¹⁵ Նույն տեղում, § 221:

¹⁶ Նույն տեղում, §§ 37-50; 101-111:

¹⁷ Նույն տեղում, §§ 155-175:

¹⁸ Նույն տեղում, §§ 237-260:

¹⁹ Նույն տեղում, §§ 155-175:

²⁰ Նույն տեղում, §§ 51-55:

²¹ Նույն տեղում, §§ 150-152:

²² Նույն տեղում, §§ 56; 268-282; 265-267:

²³ Նույն տեղում, §§ 56; 268-282; 265-267:

²⁴ Նույն տեղում, § 180. Այդ առնչությամբ, տե՛ս Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան(2017), [Bayev and others v. Russia \(application nos.67667/09, 44092/12 and 56717/12\)](https://rm.coe.int/bayev-and-others-v-russia/), Վճիռ:

²⁵ Բակը և մյուսներն ընդդեմ Ռուսաստանի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի վճիռն համապատասխան:

²⁶ ՌԱԵՀ-ի 6^{-րդ} շրջափուլի զեկույցը Շվեյցարիայի մասին, §13; ՌԱԵՀ 6^{-րդ} շրջափուլի զեկույցը Բելգիայի մասին, §19; ՌԱԵՀ 6^{-րդ} շրջափուլի զեկույցը Ալբանիայի մասին §11:

²⁷ ԼԳԲՏ անձանց վերաբերյալ ՌԱԵՀ երկրների զեկույցների հանձնարարականների կազմում (մշտադիտարկման հինգերորդ շրջափուլ). <https://rm.coe.int/5th-cycle-ecri-recommendations-on-lgbt-issues/16809e7b66>, §§ 269, 281-28:

²⁸ Նույն տեղում, §§ 94-100:

²⁹ Նույն տեղում, § 277:

³⁰ Նույն տեղում, § 277:

³¹ Նույն տեղում, §§ 261-264:

³² ՌԱԵՀ-ի 6^{-րդ} շրջափուլի զեկույցը Շվեյցարիայի մասին, §13; ՌԱԵՀ 6^{-րդ} շրջափուլի զեկույցը Ավստրիայի մասին, §101; ՌԱԵՀ-ի 6^{-րդ} շրջափուլի զեկույցը Գերմանիայի մասին, §109:

³³ ԼԳԲՏ անձանց վերաբերյալ ՌԱԵՀ երկրների զեկույցների հանձնարարականների կազմում (հինգերորդ մշտադիտարկման շրջափուլ). <https://rm.coe.int/5th-cycle-ru-ua-recommendations-on-lgbt-issues/16809e7b66>, § 285: Այս առնչությամբ, տե՛ս նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան(2010), [Alekseyev v. Russia \(application nos. 4916/07, 25924/08 and 14599/09\)](https://rm.coe.int/alekseyev-v-russia/):

³⁴ ԼԳԲՏ անձանց վերաբերյալ ՌԱԵՀ երկրների զեկույցների հանձնարարականների կազմում (հինգերորդ մշտադիտարկման շրջափուլ). <https://rm.coe.int/5th-cycle-ՌԱԵՀ-recommendations-on-lgbt-issues/16809e7b66>, §§ 74-78; 57-58:

³⁵ Նույն տեղում, §§ 59-62:

³⁶ Նույն տեղում, §§ 63-67:

³⁷ Նույն տեղում, §§ 79-81:

³⁸ Նույն տեղում, §§ 68-73:

³⁹ Նույն տեղում, §§ 68-73:

⁴⁰ Նույն տեղում, §§ 68-73:

⁴¹ Նույն տեղում, §§ 90-93:

⁴² Նույն տեղում, §§ 114-136:

⁴³ Նույն տեղում, §§ 94-100; §§ 137-146:

⁴⁴ Նույն տեղում, §§ 94-100; §§ 137-146:

⁴⁵ Նույն տեղում, §§ 147-148:

⁴⁶ Նույն տեղում, §§ 90-93:

⁴⁷ Ընդունված 1997թ.-ին և համալրված 2017-ին, տե՛ս Հանձնարարականի 4b կետը:

⁴⁸ ԼԳԲՏ անձանց վերաբերյալ ՌԱԵՀ երկրների զեկույցների հանձնարարականների կազմում (հինգերորդ մշտադիտարկման շրջափուլ). <https://rm.coe.int/5th-cycle-ՌԱԵՀ-recommendations-on-lgbt-issues/16809e7b66>, §§ 34-36; 233-236:

⁴⁹ Ընդունված 2002 թ.-ին և համալրված 2017-ին:

Photo: Angyalosi Beata/Shutterstock.com